

kommer han dog også ind på selvejerbøndernes problemer. (s. 20–33). Det drejer sig særlig om en mindre gruppe selvejere, der ved deres gårdes herlighedsret er knyttet til Lundenæs gods. Den almindelige tendens er her som andre steder i landet en stigende tilbøjelighed til negligering af selvejernes rettigheder. Man forsøger på enhver måde at lempe selvejeren ind under det almindelige fæstesystem, hvilket dog ikke sker uden kraftig protest fra bøndernes side.

Efter en gennemlæsning af de mange sager, der fremlægges, er det et ret trøstesløst billede, man synes at have for sig, præget af fattigdom og tiltagende undertrykkelse af bondestanden. Om modstanden mod de bånd, der pålægges denne stand, taler ikke mindst de mange rømningssager deres tydelige sprog.

Man må give forfatteren ret, når han konkluderer, at de fæstere, der har været under et gods med hovedgård inden for herredet, synes at have haft de vanskeligste kår, bl. a. på grund af hoveriet, som langt de fleste fæstere under strøgods og helt små »godser« var fri for. Dertil kommer, at kontrollen med fæsterne alt i alt ikke synes at have været så streng på det spredtliggende gods.

Det siges udtrykkeligt, at alle sager inden for det nævnte tidsrum er taget med i fremstillingen. Det er på en måde prisværdigt, men alligevel kan det ikke nægtes, at netop denne grundighed af og til kan give fremstillingen præg af opremsning. Bogen ville efter anmelderens mening ikke være blevet dårligere eller mindre saglig, om en del uvedkommende navnestof og løsrevne sager var udeladt. De mange detaljer kan være lidt tunge at komme igennem, men dette kunne i nogen grad være afhjulpet ved lidt flere sammenfatninger undervejs. Bogen havde fået større perspektiv, hvis udviklingen lidt oftere, end det er tilfældet, var blevet sat ind i en større landbohistorisk sammenhæng.

Hvis der overhovedet skal være illustrationer i en afhandling som denne, må man kræve, at de på en eller anden måde refererer sig til teksten. Det kniber lidt hist og her. F. eks. siger et tilfældigt valgt billede af en gård bygget i midten af forrige århundrede ikke meget om forholdet mellem fæster og husbonde i begyndelsen af 1700-tallet (f. eks. s. 40). Og så en ting til: man savner en samlet litteraturliste.

Alt taget i betragtning er bogen dog et udmærket bevis på hvor mange sider af landbohistorien, der kan belyses ved hjælp af tingbøger. Dette er vigtigt, når der arbejdes med perioder, fra hvilke andet bevaret kildemateriale er sparsomt.

Margit Mogensen

Den sønderjyske politiker Laurids Skau

H. V. GREGERSEN: LAURIDS SKAUS BREVVEKSLING MED POLITISKE VENNER I SØNDERJYLLAND. I–II. 1970. Udgivet af *Historisk Samfund for Sønderjylland* som nr. 42 i *Selskabets skriftserie*. Indb. 90 kr.

Med udsendelsen af ovennævnte publikation, der sammenlagt udgør 936 sider inklusive registre, har seminarielektor H. V. Gregersen afsluttet et mange-

årigt arbejde med udgivelsen af breve til og fra Laurids Skau. Den nu udsendte brevsamling slutter sig intimt til den i 1966 udgivne brevveksling mellem Laurids Skau og hans politiske venner i København.

Hovedpersonen i den nu afsluttede brevudgave er så afgjort bonden Laurids Skau fra Sommersted, der fra 1839 og indtil sin død i foråret 1864 indtog en central stilling i det danske Nordslesvig. Det er Skaus røst, man først og fremmest hører, når man gennemblader de mange sider. Som det altid er tilfældet med en beåndet brevsriver, fortæller brevene ikke så lidt om ham selv, ligesom skjulte sider af hans meget sammensatte karakter afdækkes. Som hovedpersoner fremtræder desuden professor Chr. Flor (1792–1875), som først og fremmest har æren af at have »fundet« den unge bonde fra Sommersted og forstået at udnytte hans evner i den fælles nationale opgave, og Røddinghøjskolens første forstander Johan Wegener (1811–83), den idealistisk indstillede folkevækker der havde svært ved at følge den politisk begavede bonde fra Sommersted og vanskeligt ved at godkende de politiske kompromisser, som denne fandt det nødvendigt at arbejde for. Som bipersoner, men derfor ikke uinteressante, optræder desuden Peter Hiort Lorenzens 4 børn, bl. a. de to sønner: den senere officer Frederik Lorenzen og herredsfoged H. R. Hiort-Lorenzen samt endelig Laurids Skaus 3 sønner Peter, Jens og Knud, der overlevede faderen, men dog alle døde i en relativ ung alder.

Samtlige offentliggjorte breve er gengivet in extenso, hvilket har den store fordel for forskningen, at brevmaterialet for al fremtid er sikret og gjort let tilgængeligt. Man kan naturligvis påpege adskillige gentagelser, som man nok kunne have undværet, og som er en medvirkende årsag til, at udgaven er svulmet op. På den anden side kan nogen måske finde fornøjelse i at sammenligne, hvorledes brevsriveren behandler de talrige begivenheder, som brevene skildrer, overfor de enkelte modtagere af brevene.

Brevene er aftrykt i kronologisk rækkefølge, dog således at de er ordnet i 5 grupper. 1. halvbind indeholder korrespondancen mellem Skau og professor Flor i årene 1839–58, med højskoleforstander og senere præst på Lolland Johan Wegener dækkende årene 1843–63 og brevene til og fra Hiort Lorenzens børn fra årene 1852–59. I 2. halvbind følger afslutningen af denne brevrække dækkende perioden 1860–64, og der sluttes af med brevvekslingen mellem faderen og de 3 sønner fra årene 1859–64.

Det ligger i sagens natur, at den sidste gruppe af breve indtager lidt af en særstilling, idet disse breve indeholder en betydelig del af, hvad man kunne kalde almindeligt »familiestof«, herunder ikke så lidt af faderlige bekymringer over de studerende sønners forbrug af penge. På den anden side fortæller faderen også i brevene til sønnerne om det, der optog ham på den hjemlige politiske scene. Det er formodentlig også grunden til, at brevene overhovedet er blevet optrykt.

Man kan derfor rejse det spørgsmål, om fremtidige brugere af brevudgaven ikke havde været bedre tjent med, at man ikke havde delt brevene i grupper efter modtagere og brevsrivere, men havde aftrykt dem alle mellem hinanden

i streng kronologisk rækkefølge. Som det foreligger, er man tvunget til at slå frem og tilbage, når man ønsker at fordybe sig i skildringen af en bestemt politisk begivenhed eller omtale af en person. Udgiveren har ikke været blind for dette synspunkt, og han der derfor ved afslutningen af den store brevudgave udarbejdet en kronologisk oversigt over samtlige offentliggjorte breve i de to udgaver med henvisning til deres placering i samlingerne.

Det bør heller ikke lades uomtalt, at udgiveren har nedlagt et betydeligt arbejde i udarbejdelse af noter og henvisninger. Det er en stor lettelse for brugerne, at noterne er anbragt direkte efter det brev, i forbindelse med hvilke de skal benyttes. Der ligger også meget værdifuldt stof gemt i noterne. Det er ikke sjældent, at noterne benyttes til gengivelse af andet relevant brevmateriale, som udgiveren har benyttet under sit arbejde.

Som hjælpemidler for benytterne af den store brevudgave findes desuden en tidstavle over de begivenheder, som omhandles i brevene samt person- og sagregister. Det forekommer en smule besynderligt, at ikke alle personer, der nævnes i personregisteret, er identificeret. Det *kan* være forbundet med et urimeligt besvær at fastslå fødsels- og dødsår for samtlige personer, men en angivelse af deres stilling burde nok være taget med. Lad gå, at man tillader sig at gå ud fra, at alle nu og i fremtiden kender Orla Lehmann og Carl Ploug, men hvem er William Walker Stockfleth? Er han meget mere kendt end amtmand U. A. Holstein eller overpræsident Sophus Rosen i Flensborg, om hvilke der i personregisteret er udførlige oplysninger om fødsels- og dødsår samt embedsmæssige karriere. Der kunne nok være anvendt mere stringens ved personregisterets udarbejdelse.

Harald Jørgensen

Portrætbuster på prædikestole

JØRGEN SLETTEBO: RENAISSANCE-HOVEDER. *Borgere i sønderjysk kirkeinventar. Fra Als og Sundeved. Hefte 47. Sønderborg 1968. 85 s. Ill. 10 kr.*

Møbelkunsten har alle dage haft god grobund i Slesvig og Holsten; allerede i 1400-tallet tales der om panel- og kistemagere, og mange af deres arbejder, især i kirkerne, er bevarede. Heller ikke efter reformationen skortede det på kirkelige opgaver til billedskærerne, da der nu blev stort behov for stolestader og prædikestole. At det kan lønne sig at kigge nærmere på sidstnævnte inventarstykker, også når det er fremstillinger af verdslige mennesker, man søger, viser Jørgen Slettebo i sin artikel om renaissancehoveder; det fremgår dog ikke af titlen, at emnet er udskårne og malede »borgere«.

Når talen er om udskårne renaissancehoveder, tænker man vel først på kister beregnet til brudeudstyr eller anden opbevaring. Kisternes forsider er oftest delt i tre eller fire felter, der hver har en medaljon med et hoved. Lignende ud-